

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

MAKK NORBERT

A JEL RENDSZERE HEGELNÉL

TÉMAVEZETŐ: DR. RÓZSA ERZSÉBET, EGYETEMI TANÁR, DEBRECENI EGYETEM
DEBRECENI EGYETEM, BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
2006.

Tartalomjegyzék

1.	Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása	3
2.	Az alkalmazott módszerek vázolósa	4
3.	Az eredmények tézisszerű felsorolása	4
3.1	Az 1. fejezet eredményei.....	5
3.2	A 2. fejezet eredményei	7
3.3	A 3. fejezet eredményei	9
3.4	A 4. fejezet eredményei	10
4.	Az értekezés tárgyából megjelent vagy igazoltan kiadásra elfogadott publikációk lapszám feltüntetésével	12

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Az értekezés elsődleges céljával a jel fogalmának a hegeli rendszerben való vizsgálatát tűztem ki. E vizsgálat, noha egy bizonyos fogalom strukturális és rendszertani elemzésének példája, különféle hegeli szöveghelyek elemzése révén egyúttal az egész hegeli rendszer benső összefüggésrendszerét felmutatja. Az elemzés során azt a fő témát tárgyalom, hogy egyetlen fogalom miképpen lehet maga is rendszer, s e rendszer értelmezése miképpen adhat újabb értelmet, újabb jelentésréteget annak az egészében vett rendszernek, amelyet hegeli filozófiának nevezünk.

A nyelvi jel rendszerként értett fogalma vezet át az értekezés másik céljához: ahhoz, hogy a hegeli felfogást külső kontextusba helyezzem, hozzámérjem valami külsőhöz. Saussure a jelről mint rendszerről vallott felfogása, s ezzel tudományág alapító tevékenysége – amelynek révén egyrészt a jeltudomány önállóvá válhatott, másrészt a XX. századi strukturalizmus (s ezzel a posztstrukturalizmus is) is kialakult – kiváló illusztráció a modernitás alapállásához és kérdésfeltevéséhez. Ennek nyomán a hegeli és a saussure-i jel-elmélet összehasonlító vizsgálata nem pusztán ugyanazon téma ill. fogalom két különböző felfogásának bizonyul, hanem alapvetően a metafizikai, enciklopédikus tudományfelfogás (Hegel) és a maga területét redukáló, modern értelemben vett (rész)tudomány (Saussure) egymáshoz való viszonyát is láttatni engedi.

Összegezve: az értekezés célja az, hogy a jel fogalmának és rendszerének Hegel és Saussure gondolkodásában elvégzett elemzése és összevetése révén, azon túl, hogy a két vonulat (a metafizikai és a modern tudományos felfogás) összeegyeztethetlenségét és gondolati különbözőségét felmutatom, az azonos strukturális elemek és a mindkét irányzatban meglévő holizmus és rendszerszemlélet kiemelésével megkíséreljem a kapcsolódást a nemzetközi és interdiszciplináris ún. jelenkori Hegel-renaisszánsz gondolköréhez, amely tulajdonképpen éppen az ilyesfajta gondolatcsírák kibontása és következetes végiggondolása révén jöhetett létre.

Mint ismeretes a saussure-i elmélet a XIX. századi strukturalizmus átértelmezését és felelevenítését hozta magával, amelyre a poszt-strukturalizmus reagált és reagál napjainkban is. Emiatt Hegel és Saussure összevetése a metafizikai alapokon álló idealizmus és a strukturalizmus, valamint ezen keresztül az erre (igaz,

negációval) reagáló poszt-strukturalizmus egyfajta kölcsönhatásaként is érthető. Ez utóbbi irányt (Derridán keresztül) csak érintőlegesen tárgyalom, de mindez újabb táptalajt, egy újabb nézőpontot biztosíthat a jelenkori Hegel-renaisszánsz folyamatának.

2. Az alkalmazott módszerek vázolóása

Alapvető módszerem a szövegek részletes elemzése, ahol az egyes mondatokat, az egyes szavakat lépcsőről-lépésre elemzem, megvizsgálom belső és külső összefüggésrendszerüket. Ezen – alapvetően analitikus – hozzáállás eredményei adják meg az alapot bármiféle további értelmezésre. A legtöbb esetben eredeti, ill. közlésre szánt szövegeket használok (a hegeli *Enciklopédia* szövegéből előnyben részesítve a paragrafusok törzsszövegeit, míg a függelékeket (amelyek tulajdonképpen lejegyzett előadásszövegek) pusztán magyarázat gyanánt idézem, de konkrétan nem elemzem), s Saussure *Bevezetés az általános nyelvészetbe* c. műve mellett a nemrégiben megjelent kéziratokat is vizsgálom. A *Bevezetés* tárgyalását – noha autenticitása vitatott – nem lehet mellőzni, hiszen nyolcvan év alatt ez a szöveg alakította ki a szemiotika bizonyos áramlatait, valamint az ezekről való diszkussziót, pro- és kontra egyaránt.

3. Az eredmények tézisszerű felsorolása

Az értekezésben a hegeli jel-fogalmat több szempontból, a hegeli rendszer egészének figyelembevételével elemzem, nem csak a Hegel-irodalomban megszokottnak számító *Enciklopédiában*, hanem a rendszer más – első pillantásra távolinak, vagy a téma szempontjából marginálisnak tűnő – szöveghelyén is.

Az elemzés során kirajzolódik a jel fogalmának átfogó, a rendszer egészét érintő jelentősége. Az (értekezés címében is szereplő) *jel rendszere* kifejezés alatt azt értem, hogy a jel fogalma az egész hegeli rendszert átfogó kulcsproblematikaként is értelmezhető: nem pusztán egyetlen részfogalom, hanem magában hordja az egészet.

A nyelv (mint a jel használatának legszélesebb tere) Hegelnél szorosan összefügg a logika problémáival és struktúráival. Mivel pedig a logika (a fogalom) és a tárgyiség (a lét) között egybevágóság van, ezért a nyelv problémája Hegelnél egybevág a valóság, a megismerés és a közvetítés egészében vett problémájával. A jel struktúrájának ilyenén elemzése vezet oda, hogy a logika látszat és alap fogalma

elengedhetetlenül az elemzés homlokterébe kell, hogy tartozzon a jel egzisztenciájának logikai szempontjából. S ugyanígy a jel egzisztenciája, azaz az érzéki látszás princípiuma vezet át a harmadik fő témakörhöz: a művészethez mint a jel konkrét létezési formájához.

A negyedik fejezetben Saussure jel felfogását vizsgálom, mégpedig abból a szempontból, hogy mennyiben vethető össze az előzőekben kifejtett hegeli jel-rendszerrel. A vizsgálódás általános eredménye az, hogy a saussure-i elméletet mint a nyelvtudomány redukált példáját és a hegeli rendszert kölcsönhatásba hozom, megmozgatva ezáltal a hegeli elmélet strukturalizmushoz és posztstrukturalizmushoz fűződő szálait.

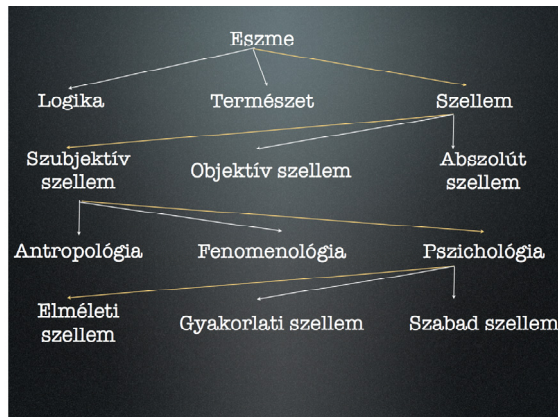
3.1 Az 1. fejezet eredményei

TÉZIS: A hegeli *Enciklopédiában* található jel-struktúra a hegeli logikai mozgások applikációja. A jelölő a látszatnak, a jelölt a lényegnek felel meg.

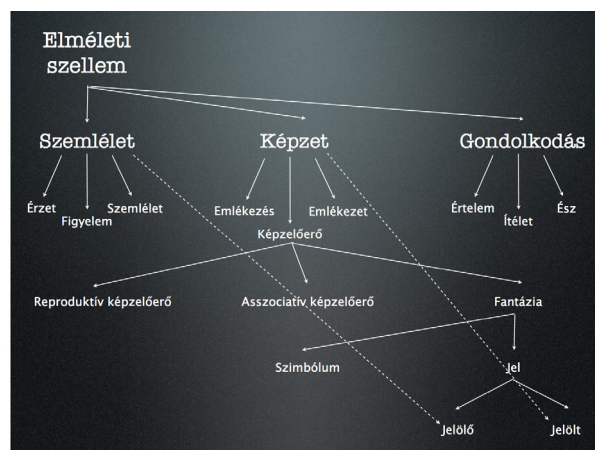
Elsőként az Enciklopédia 459. paragrafusát vizsgálom.

A jel szisztematikus tárgyalását, azaz a jelről szóló tudomány kezdeteinek és alapfogalmainak meghatározását a *Pszichológia* alcím alatt, az elméleti szellemen belül találhatjuk. A beosztás, miszerint a jel fenoménje a pszichológia berkein belülre tehető, abba a tradícióba illeszkedik bele, amely a jeleket, a szimbólumokat és a beszédet a lélek állapotához, behatásaihoz társítja.

Az elmén belüli képzet (Vorstellung) foka hármas tagolódású: emlékezésre (Erinnerung), képzelőerőre (Einbildungskraft) és emlékezetre (Gedächtnis) bomlik. A képzelőerő egyik alkotóeleme a fantázia, amelynek terméke a jel. Ezt nevezi Hegel jelet teremtő képzetnek (Phantasie). A jel a képzelőerő legfelsőbb alakja: tulajdonképpen a képzelőerő lényegét jelenti.

A jel struktúrája Hegelnél – tradicionális módon – kettős felépítésű: jelölőből és jelöltből áll. A jelölő az emlékezetben megőrzött jelentése révén (és nem valamely közvetlen tulajdonsága által) utal a jelöltre. Mindezt Hegel az elme belső szerkezetének működéseként írja le: a jelölő a szemlélet, a jelölt a képzet, a jelentés pedig az emlékezet működése révén egzisztál.

Az elme kör-struktúrájú: azaz a szemlélet, képzet és gondolkodás egymáshoz kapcsolódik, s a gondolkodás újra és újra visszanyúl a szemlélethez: a fogalom tartalmát belőle meríti. A szemlélet azonban a gondolkodásra irányuló szemléletet is jelenti: a szemlélet a gondolkodás fogalmi alakzatait is képes szemlélni konkrét érzékiség nélkül – ez nevezhetnénk Hegelnél a *közvetített* intellektuális szemlélet helyének. Valamint (s ez talán a legfontosabb viszony mind közül): végső értelemben a gondolkodás határozza meg a szemléletet, hiszen a gondolkodás (noha a rendszerben itt „később” jelenik meg, mint a szemlélet) már eleve előbbi: a lét a fogalom – azaz nincsen más lét, csak az a lét, amely magánvalón már eleve a

fogalom. Nincsen kettősség abban az értelemben, hogy lennének a szemléletek avagy a létező dolgok, és lenne a mi felfogásunk róluk avagy lenne a gondolkodás ettől elválasztva. A fogalom ugyanis előbbi mint a lét, a lét csak a fogalom egy extremitása, határesetje (magánvaló formája) – a gondolkodás ugyanígy előbbi mint a szemlélet, s a szemlélet csak a gondolkodás egy extremitása, határesetje (magánvaló formája).

A jel olyan alapvető struktúra a hegeli filozófián belül, amelynek jelentősége nem korlátozódik pusztán az egyes jelölő aktus, vagy a kommunikáció szférájára. Az értekezés első részének eredményeül többek között az adódott, hogy a jel enciklopédiabéli felfogása más hegeli gondolati struktúrákon, logikai alakzatokon alapszik, noha maga a jel nem logikai entitás: a hegeli logikán belül ugyanis nem lehet beszélni az érzéki látszás princípiumáról.

3.2 A 2. fejezet eredményei

TÉZIS: A hegeli logikában feltárt lényeg-struktúra alkotja a jel szellemi alakzatának logikai mozgássorát: közelebbről a látszás/megjelenés struktúráját azonosítom a jelölő oldallal és az alap fogalmát a jelölttel. A jel maga a közvetlen közvetítőnek bizonyul.

A jelként használt szemlélet a látszat struktúráját mutatja föl: látszik, de e látszás megmaradva-megszűnik, s a látszásban aztán valami más mutatkozik meg. A jelként használt szemléleten keresztül a lényeg látszik. Ez megfelel a lényeg önreflexiójának: annak az elkülönöződésnek, amely tulajdonképpen a negáció negációja: a lényegtelen (a látszat, a jel) és a lényeges (a jelölt) egy struktúra alkotóelemei: éppúgy, ahogyan a látszat is a lényegen belül van. Korántsem arról van szó, hogy a jel alkotóelemei (jel és jelölt) végső soron külsők lennének egymásnak. Lényegük abban áll, hogy az elme valóságát teremtik meg. Átmennek azokon a reflexiós fokokon, amelyek a nyelv valóságának (Wirklichkeit) megteremtődéséhez szükségesek. A puszta jel csak látszat (Schein), reflexiója (Reflexion) az, hogy valamit jelöl, ez a valami azonban neki is alapul szolgál (Grund): szemlélet és képzet alapja közös, mégpedig a tételező elme. A jel-viszony leválik a konkrét jel-teremtésről, megjelenik (Erscheinung) és egzisztenciát nyer. A látszás (Schein) tökéletessé vált formája ez a megjelenés (Erscheinung), amelyben a közös alap

látszik. Az egyre inkább pozitivitássá váló jel-viszony (mint hang, beszéd és végül: nyelv) egyre valóságosabb (Wirklichkeit), s végül szubsztantivizálódik (Substanz) az emlékezetben.

A jel-viszonynak a logikai alapja: az alap (Grund). A szellem szférájában az elme a hordozóalap, amelyben a jelölés megtörténik. Mivel az alap a lényeg azon differencián átment identitása, amely aztán kilép az egzisztenciába, ezért az elmén belül ennek a foknak az a képzet felel meg, amely a jelölő jelöltjét alkotja. A jelölés ugyanis az a differencián átment identitás, amely az elme benső tartalma ugyan, de a szemléletből határozódik meg. A képzet (az, amit egy jellel megjelölök) az alap, amelyre a jelölés épül. De ez az alap éppúgy nem végső, szilárd alap, hanem már valami közvetített, valami önközvetített: ezért a jelölés magában megálló, olyasvalami, amire többé már nem kérdezzük rá. A jelölés lánc itt megszakad, s elérkezünk a valódi megjelölthöz, amely magán belül is magát jelöli meg.

A magát tételező jelölt megismétli magán belül is a jel-jelölt struktúrát, de ez csak mint benső látszat áll fönn – valójában a magát tételező jelölt a valódi alap, amelyben a jelölt magát láttatja. Ez a jelölés folyamatának végpontja, az a képzet, amely teljességgel az elme sajátja, s amelyben a reflexió feloldódik. A jelölők másra, a jelöltre reflektálnak, miközben a jelölt magába fogadja ezt a reflexiót, s magán belül tételezi magát. Ezért identitás, ön-azonosság, amely mint körülhatárolt alap jelenik meg: mint körülhatárolt, meghatározott képzet: a jelölő tárgya. Ez egyúttal válasz a jel-problematikának arra a fő kérdésére is, hogy mi a megkülönböztetés jelölő és jelölt között, hogy miként lehetünk biztosak abban, hogy a jelölő lánc (a jelölés folyamata) mikor, melyik pillanatban érkezik el a jelölthöz. Ennek értelmében a jelölés folyamata akkor jut el a jelöltig, ha a megjelölést visszafejtő reflexió önmagának lesz a tárgya. Ennek jelensége az, ha többé már nem kérdezzük, nem kutatunk a jelentés után, hanem az a birtokunkban van: közvetlenül a miénk az, amit közvetítettünk (ez a jel megértése). A jel a közvetlen közvetítő, mert általa a közvetítés reflexiója az önközvetítés reflexiójává válik a jelöltön belül.

Összegezve: az alap vizsgálata során bebizonyítottam, hogy a jelölés alapja a képzet. Ez az alap azonban nem szilárd fundamentum, hanem már közvetített, és magában közvetítődő önreflexió, öntételezés. A jel rendszerének egzisztálása azonban nem az elmén belül, vagy a logikai eszmében valósul meg, hanem az érzéki látszás princípiuma miatt a szellemi tevékenység legmagasabb régiójában, az abszolút

szellemben bomlik ki. Ennek a kibomlásnak a leglátványosabb tere a művészet, amelynek hegeli elméletét a 3. fejezetben vizsgálom.

3.3 A 3. fejezet eredményei

TÉZIS: A hegeli művészetfilozófia a szimbólumtól a jelig tartó sorba rendezi a műalkotásokat. A művészet specifikus alakzata, a klasszikus forma görög istenszobra a közvetlen közvetítés révén valósítja meg a szép individualitást, ezzel a szimbólum és a jel mellett létrehozza a közvetítés harmadik alakzatát.

A jel a közvetlen közvetítőnek bizonyul, amely azáltal, hogy közvetlen marad (nem válik tematikussá) végbeviszi a közvetítés munkáját: eltűnő lényegtelen létezése a lényegest mutatja föl. Csak akkor beszélhetünk jelről (a szimbólummal szembehelyezve), ha a jel ezen eltűnése maradéktalanul megtörténik. A műalkotások olyan képződmények, amelyek nem tűnnek el maradéktalanul abban a jelölésben, amelyet végeznek. A művészet egyes alakjai eltérnek egymástól abban az értelemben, hogy milyen mértékben tolódnak el a jel megvalósításának irányába.

A művészeti eszme, az eszmény Hegel szerint alapvetően mint egyes alkotás, mint szép individualitás jelenik meg. Ez az alkotás „dolog”, mégpedig „kettős dolog”, amely többszörös ellentétet tartalmaz. Egyrészt kettős abban az értelemben, hogy „az eszme érzéki látszása,” ahol az érzéki létezés és az eszmei tartalom áll egymással szemben. A második kettősség egyik oldala éppen ez az első, az érzékiség és az eszmeiség között fennálló ellentét. A második kettősség szerint itt ugyanis amellet, hogy teljes érvényű a megkülönböztetés a műalkotás érzéki és eszmei oldala között, mégis egyetlen egységes entitásról van szó, amelyben az érzéki oldal látszásnak bizonyul, amely feladja léte közvetlenségét, önállóságát.

A jelproblematika horizontján vizsgáltuk a művészet jelenségeinek kérdését, és azt mondtuk, hogy ez a struktúra a jel struktúrájának az abszolút szellemben belüli kiteljesedéseként, magasabbrendű, nagyobb intenzitású megvalósulásaként értendő. A jelrendszer itt nem a szubjektumok közötti nyelvet, a végességen belül maradó közvetítést hozza létre, hanem a műalkotásban a végtelen lép elő: a műalkotás a végtelent önmaga reflexiójában közvetíti. Az „abszolút birodalom” a szabadság

birodalma, magában foglalja az elméleti és gyakorlati szintet. A műalkotás jel-jellege ezen a horizonton kell hogy elnyerje értelmét.

A distinkció, amelyet Hegel a jel és a szimbólum közt az Enciklopédiában tesz, meghatározó szerepű a művészetfilozófiában is, a műalkotások szempontjából. A szimbólum azáltal szimbolikus, hogy valamilyen, nem önkényes kötelék kapcsolja a jelölthöz. A jel ezzel szemben önkényes, és elveszti a saját létezését, önállóságát. A művészet alkotásai jelszerű alkotások (szimbolikusak és jel jellegűek), azonban érzéki oldaluk soha nem válhat semmissé: ezáltal nem felelnének meg az „eszme érzéki látszása” meghatározásnak. A műalkotás ideális alakja, a görög istenszobor a jelszerű alakzatok harmadik módját jeleníti meg: a közvetlen közvetítőt, ahol a jelölő maga jelölt és közvetítés közvetlenül bekövetkezik (az Isten jelen van a szoborban). Ez a csak és kizárólag a görögség terében és idejében elképzelt művészeti alakzat a hegeli rendszer határait feszegeti azáltal, hogy a közvetlenségnek ilyen nagy teret enged.

Összegezve: a műalkotások rendszerezésében Hegel felhasználja a szimbólum és a jel különbségét: a szimbólumtól a jelig ívelő vonalba rendezi el őket. Mindemellett érvényben marad, hogy a művészet valójában soha nem tisztán szimbólumokat alkalmaz és soha nem éri el a jel tiszta szellemiségét, a gondolkodás fogalmi formáját sem, hanem mindvégig szemléleti marad.

3.4 A 4. fejezet eredményei

TÉZIS: Hegel és Saussure alapállása különböző, specifikus megállapításaik a nyelvi jelről mégis egybecsengenek. A differencia, amely a saussure-i jel identitását adja, megragadható a hegeli logikai kategóriák révén, sőt éppen a hegeli jelfogalom belső szerkezetét alkotja.

A fejezetben a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* szövege mellett az azóta kiadott különféle Saussure kéziratokat is elemzem, leginkább azért, mert a *Cours* leginkább Saussure program-jellegű episztemológiájával foglalkozik (egy eljövendő nyelvtudomány keretfeltételeivel), míg a jegyzetekben (ha töredékesen is, de) magának a saussure-i episztemológiának (tudománykritikájának) és a nyelvről folytatott analitikus reflexióinak közvetlen nyomait fedezhetjük fel.

Láthatóvá válik, hogy a saussure-i és a hegeli jelfelfogás, a jelek rendszere és a róluk alkotott ítéletek, tételek alapvetően nem mutatnak kritikus eltérést. A jel

struktúrája, tulajdonságai, azaz az egyes tapasztalati tételek mind-mind megfeleltethetők egymásnak a hegeli és a saussure-i koncepcióban. A jelölő-jelölt szembeállítás Saussure-nél tapasztalati tényeken, a megfigyelésen nyugszik, míg Hegelnél a filozófiai rendszer más részei alapozzák meg a fogalmakat, azok viszonyait és tulajdonságait. A saussure-i modell alapvetően naiv realista, azaz előfeltételezi a megfigyelő (tudományos) tudatot és a megfigyelt jelenségek világát. A kettő között ott feszül a megfigyelés viszonya, azonban nincsen közös alapelvük. A hegeli világ egységes: a világban az ész tevékenykedik, az egyes dolgok az eszme különböző alakzatai, de alapvető közösséget mutatnak a megfigyelővel. Ezért is lehetséges Hegelnél, hogy a megfigyelő, tapasztalati tudományok a tudás egyfajta aggregátumaként nem pusztán egymás mellett állnak, hanem bekapcsolódnak az eszme önfelismerő és önmegismerő mozgásába: a világ dolgaiban az általános elvet, a végső eszme belső közvetítését ismerik föl, s így a filozófiai tudomány szükségszerű körét alkotják.

A jelek saussure-i rendszere nem értelmezhető a valóság tükörképeként, hanem sokkal inkább konstitutív jellegű: az értelmezés, a jelek működő megértése hozza létre a 'dolgok'-at. A 'dolgok' ebben az értelemben azok az entitások, amelyek nem létezhetnek az őket jelölő komponens nélkül. Saussure-nél a nyelvész számára csak azok az entitások lehetnek reálisak, amelyek a beszélő számára is reálisak. A gondolat és a hangkép összefüggése mély, valóságteremtő erő. A világot nem pre-egzisztens jel-rendszer alapján látjuk, hanem maga a jel-rendszer kreálja a világot. Ezt nevezhetjük a saussure-i jelelmélet egyfajta kopernikuszi fordulataának, amely a nyelv nomenklaturista felfogásának elvével helyezkedik szembe. Saussure elmélete egyfajta interszubjektív episztemológia, amely az egyes szubjektumok identitásítéleteinek kimenetelétől függően szabja meg a nyelvi entitás egzisztenciáját. A 'valóságos' (*Réalité*) a saussure-i nyelvfilozófiában (a nyelvtudomány axiómakeresésében) nem más, mint a (legalább a) szubjektum által a nyelvi entitás elismert identitása, amely a más entitások identitásától való differenciát jelenti.

Saussure és Hegel legmélyebb elméleti kapcsolata a nyelvi jel identitásának struktúrájában ragadható meg. A differencia, amely a saussure-i jel identitását adja, megragadható a hegeli logikai kategóriák révén, sőt éppen a hegeli jelfogalom belső szerkezetét alkotja. A hegeli logika fogalmaival megadhatók a saussure-i nyelvfilozófia keresett viszonyai, az a metafizikai alap, amelynek megközelítéséről – a nyelvtudomány tematikájának redukciójával – Saussure tudatosan mondott le.

4. A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent vagy igazoltan kiadásra elfogadott publikációi, lapszám feltüntetésével

- Makk Norbert
- 1999 A hegeli eszme nyelvi alakzatai, Debrecen (szakdolgozat). 1-150. o.
- 2001 “Hegel lesen -- Exemplarische Darstellung der Analyse des §459 der Enzyklopädie”, in: Vermittlung und Versöhnung, eds: Quante, Rózsa, Münster. pp. 171-187.
- 2002 „Das Zeichen in Existenz”, in: Hegel-Jahrbuch-2002, Berlin. pp. 170-173.
- 2003 „Hogyan olvassuk Hegelt?” in: Az aktuális Hegel, szerk. Rózsa Erzsébet és Michael Quante, Debrecen. 168-186. o.
- 2004 „A művészet nyelve a hegeli koncepcióban” in: Nyelvfilozófia Locke-tól Kierkegaard-ig, ed: Neumer Katalin, Budapest. 168-186. o.
- 2005 „Semiotik einer Metaphysik?” in: Hegel-Jahrbuch 2005, Berlin. pp. 171-174.
- 2006 A szép individualitás – A műalkotás mint jel, előadás, Hegel Konferencia, Debrecen.